

ÉBER MÁRK ÁRON¹

A TOLMÁCS HANGJA

MILYEN LENNE NÉMEDI DÉNES TÁRSADALOMELMÉLETE?

Némedi Dénes (2011) *Szociológiai és társadalomelméleti tanulmányok* (szerk. Rényi Ágnes)
Budapest: ELTE Társadalomtudományi Kar – ELTE Eötvös Kiadó.

*„A marxi hagyomány ugyan halott – ezt szokás mondani – de hát
közben a kapitalizmus is más lett – de nem halt meg.”*

Némedi Dénes: A társadalom mint kritikai kategória (2001)²

Aligha van olyan magyar szociológus, aki annyit tudott volna a társadalomelmületről, mint Némedi Dénes. Mégis, viszonylag keveset tudunk arról, ő maga milyen elméletet alkotott volna, ha nekifog valaha, hogy megalkossa minden kompromisszumot nélkülöző teoretikus otthonát. Számos tanulmányában számtalan apró jel utal erre a soha el nem készült építményre. Az elmúlt másfél évtizedben írt tanulmányainak egybeszerkesztett kötete most különös lehetőséget kínál az olvasónak: az egymástól távol eső részleteket nemcsak egy helyütt olvashatja, de össze is illesztheti, újra is alkothatja belőle egy soha el nem készült elméleti épület tervrajzát – vagy legalábbis annak vázlatát.

Némedi Dénes, letűnt idők társadalomteoretikusainak legelismertebb tolmácsa, kortárs szociológusok interpretátora, ha más mondandóját adta is vissza, mindig a saját hangján szólalt meg. Az idézeteket követő értelmezések, a kérdésfeltevések, a hangsúlyok és a megfogalmazások akkor is az övéi voltak, ha közben Durkheim, Habermas, Latour vagy Honneth elevenedett meg általa. *„Fiatal és idősebb szociológusok nemzedékei számára ő testesítette és testesíti meg nemcsak a szociológiatörténetet, [...] hanem az egész szociológiát is. Sokak számára ő Durkheim, Weber és Marx; de Bourdieu és Parsons is”* (Rudas 2002: 7). Túl e szerzőkön, akiknek saját hangját kölcsönözte, vajon mit gondolt Némedi Dénes korunk társadalomtudományáról? Milyen társadalomelméleti affinitások hámozhatók ki értelmezéseiből és kommentárjaiból? Ő maga milyen elméletet alkotna? – jelen írás e kérdésekre próbál választ adni.

Megelőlegezve e recenzió fő állítását és egyben végkövetkeztetését: Némedi Dénes egy történetileg jól informált, új típusú kritikai politikai gazdaságtanban lelt volna elméleti otthonra, szövegértelmezéseinek 'iránya' is egy ilyen elmélet kialakítása irányába mutatott (bár ő maga – tudunkkal – nem fogott neki, hogy ezt felépítse). Interpretációi egy olyan transzdiszciplináris kutatási komplexum, kritikai történeti társadalomtudomány felé mutatnak, amely *először is* felszámolja gazdaságtan, politikatudomány és szociológia meghaladottá vált elhatárolódását (e 19. századi diszciplináris megkülönböztetés alapja a gazdaság–politika–társadalom, másképpen piac–állam–civil társadalom hármasságának felfogása); amely *másodszor* újrendezné természet és társadalom purista–modernista elválasztását, amennyiben visszaintegrálná a tárgyakat és eszközöket (a dolgokat) a szocialitás, az emberek világába; s amely *harmadszor* új módon oldaná meg munka és interakció habermasi elválasztásának problémáját (rendszer és életvilág – Hans Joas-szal mondva – 'boldogtalan házasságát').

A következőkben előbb Némedi Dénesnek a kritikai elmélet iránti affinitását elemzem – rámutatva arra, hogy az általa explicit módon ritkán, interpretációinak szempontjain és hangsúlyain keresztül közvetetten azonban gyakran kifejezésre juttatott szimpátiái egyértelműen a kritikai elmélet hívévé teszik. Az elemzésben ezt követően kitérek a természet–társadalom, a munka–interakció (rendszer–életvilág), valamint a gazdaságtan–politológia–szociológia megkülönböztetések általa javasolt újragondolására is. Végezetül arról, miért *nem* alkotta meg vágyott társadalomelméletét – s hogy lehetséges-e egyáltalán ilyet létrehozni.

¹ ELTE TáTK Szociológiai Intézet

² Némedi 2001: 21; jelen kötetben: 195. A továbbiakban a külön megjelölés nélküli oldalszámok mindig az itt elemzett kötetre vonatkoznak.

A kritika mibenléte

A kötetben előszó helyett Némedi Dénes elnöki megnyitója áll a Magyar Szociológiai Társaság *változás.válság.váltás.hu* című konferenciájáról (Némedi 2009a). Szabó Ervin 1912-es hasonló felszólalását idézve mondja, a szociológia tudománynak 'új igazságot', 'más igazságot' kell keresnie, miután 'rég igazságai' részben megvalósultak (7.). Meglátása szerint a 2008-as pénzügyi-gazdasági válságot a közvélekedés a Titanic elsüllyedésével rokonítja:

„Annak idején a vízbefúttak számbavétele, az anyagi veszteség felmérése után helyreállt a forgalom. [...] Mintha ma is ezt sugallná a tömegkommunikáció: a rendszer tanult a bajokból, egyszeri baleset volt, amelyet a jövőben könnyű lesz elkerülni. Ez nem a kincstári, hanem a piaci optimizmus.

De a társadalomtudománynak nem az a feladata, hogy örvendezzen a hajóforgalom helyreállításán. »Más« igazságokat kell keresnie.” (9.)

A szociológiának nem az a dolga, hogy felüljön a rendszer piaci optimizmusának. A 'más igazság' keresésének útját már a kortárs kritikai elmélet képviselője, a német társadalomfilozófus, Axel Honneth szavaival mondja el: a feladat a *társadalomkritika*, illetve annak elméleti megalapozása. A mindennapok gyakorlata – mondja Honneth szavaival Némedi Dénes – „...*pusztán azért még nem helyeselhető, mert egy egyes elemeiben érthető fejlődési folyamat pusztta oksági következménye*” (10.). A mindennapi intézményes gyakorlatainkban eluralkodó beállítottságok *okait, mechanizmusait* kell feltárni és kritika alá venni, „[a]zokat a mechanizmusokat, amelyek következtében intézményes gyakorlatainkban olyan beállítottságok uralkodhattak el, amelyek igaz és mély vágyainkkal kiáltó ellentmondásban állnak” (10.). Az 'új' és 'más' igazságokhoz e személytelen mechanizmusok elméleti kritikája vezet. Némedi Dénes teoretikus otthona egészen biztosan *valamilyen* kritikai elmélet lenne. Hogy milyen? A gyűjteményes kötet legtöbb tanulmányából talán éppen az efelé mutató apró részletek a legérdekesebbek.

Mindenekelőtt, le kell számolnunk az 'értékmentesség' Webernek tulajdonított, félreértésekkel terhes ideájával.³ Némedi Dénes mintaértékű precizitással százza szét a látszólagosnál sokkal összetettebb probléma összekuszálódó szárait, Max Weber eredeti követelményeit és állításait, annak belső ellentmondásait, majd Hilary Putnam-mel egyetértésben arra a következtetésre jut, hogy az egymástól teljesen és tökéletesen elválasztott tény-, illetve értékítéletek elképzelését a leghatározottabban el kell vetni (Némedi 2004; 196–210). Mint írja, „...*a tény-érték dichotómia vagy dualizmus helyett inkább egy olyan kontinuumról kellene beszélnünk, amelynek végpontjai (a 'tények' éppúgy, mint az 'értékek') nem különíthetők el egyértelműen*” (209.). Ha pedig egy folytonos egyenesről és annak két, képzeletbeli végpontjáról van csupán szó, akkor az egyes állítások már csak aszerint különböztethetők meg, hogy „...*kisebb vagy nagyobb mértékben értékeltettek. A mindenkori vita azonban ellentétes irányokba mozoghat és válhat inkább a tényállásokról vagy inkább a helyesség kérdéséről szóló vitává*” (200.). Ez az állásfoglalás egy – részben tévesen Webernek tulajdonított – pozitivistikus illúzió lerombolásával tudományelméletileg is megnyitja az utat a kritikai elmélet előtt.

Adódik máris a következő kérdés: mégis milyen értékstandard képezheti a kritikai elmélet alapját? Némedi Dénes kulcsfontosságúnak látta minden kritikai elmélet 'normatív bázisának', 'kritikai mércéjének' mibenlétét firtató kérdést.⁴ A már idézett Honneth magyarul megjelenő kötetéről (*Elismerés és megvetés*, 1997) írott recenziójában (Némedi 1998a) írja: „*Honneth eddigi pályája leírható úgy, mint a kritikai mérce, a normatív bázis kitarító kutatása*” (270.). Mitől lesz az elmélet kritikai? Némedi Dénes egy könnyen kezelhető – mint fogalmaz – „*nagyon iskolás*” „*jellemzés*”-t (270.) ad:

„Csak az a törekvés érdemli meg a kritikai jelzőt, amely eleget tesz három kritériumnak: [1] a kritika nem önmagában egy intézményre, csoportra, gondolati képződményre irányul, hanem egy történeti értelemben átfogó képződményre (társadalmi alakulatra, politikai rendszerre, kultúrára); [2] a kritika radikális, azaz szempontja nem egy adott intézmény stb. működésének jobbá tétele; [3] a kritika normatív szempontjait nem kívülről veszi, hanem az adott átfogó képződmény legfontosabb működési mechanizmusaiából indul ki, és mintegy az azokból kibontható normatív elveket szegezi szembe a képződmény tényleges működésével.” (269–270.)

Az 'igazi' kritikai elmélet kritikája tehát – mondjuk így – 1. totális, 2. radikális, és 3. immanens. E követelményeknek három következménye is van: *egyrészt* a kritikai elmélet modern, nem pedig posztmodern, „*mert nem mond le az úgynevezett nagy narratíváról*” (270.). *Másrészt* „*a kilencvenes években a szó fenti szigorú értelmében csak az az elmélet tarthat igényt a*

³ Ezt a gondolatot nem itt fejti ki először. Lásd: Némedi 1984; 2000b; 2005.

⁴ E kérdésről természetesen nem csak e könyvben olvashatunk. Lásd például: Némedi 1988, 2000b. A kritikai elméletek normatív bázisának történeti-összehasonlító kutatási programját folytatja Huszár Ákos (2006, 2009) is.

kritikai státusra, amely legalább elvileg képes a győzelmes kapitalizmus kritikájára” (270.). Harmadrészt ki kell dolgoznia és fel kell mutatnia a kritika normatív bázisát, immanens mércéjét. Honnethnek és mindenki másnak is – mint azt az ‘új’ és ‘más’ igazságra utalva korábban is beláttuk – ezt a mércét a „*társadalmi élet mechanizmusában kell megtalálnia*” (270.). E mechanizmusok (legalább részben) a *kapitalizmusból mint rendszerből* fakadnak, vagyis *a kapitalista rendszer kritikájának kell totálisnak, radikálisnak és immanensnek lennie*. Olyannak, ami nem mond le a nagy narratíváról.

Vajon képes-e Axel Honneth elmélete megfelelni e kritériumoknak? A választ keresve Némedi Dénes előbb ismét az *Elismerés és megvetés* szerzőjét faggatja:

„A magyar kiadás függelékében szereplő interjúbán Honneth lemondóan arról beszél, hogy nem hiszi, hogy az ő nemzedékében a kapitalizmus szigorú kritikája visszatérhetne, ezért nem hiszi, hogy belőlük a kritikai elmélet igazi harmadik nemzedéke válhatna. Az interjúbán kétszer is visszatérő állítás azt jelenti, hogy nem lehet kritikai elméletről beszélni, ha az nem tartalmazza a gazdaság és a kapitalizmus (természetesen ez a gazdaság- és kapitalizmusfogalom már nem lehet a marxi) kritikai értelmezését.” (276.)

Honneth gondolatainak tolmácsa, Némedi Dénes, e ponton saját jogon szólal meg: „Mint ezt már jeleztem, ez szerintem teljes mértékben igaz. [...] ...a valamilyen értelemben vett gazdaság (kapitalizmus) elmélete nélkül nincs kritikai elmélet” (276.). Levonhatjuk a következtetést: Némedi Dénes interpretatív társadalomelméleti és elmélettörténeti elemzése egy olyan kritikai elmélet felé mutatnak, melynek nélkülözhetetlen eleme a kapitalizmus rendszerének totális, radikális és immanens bírálata.

A fentiekből magától értetődő, mégis jelzem: ez a kapitalizmuskritika nem a klasszikus marxi vagy lukácsi kritika. Habermast értelmezve írja ugyanezen cikkében: „semmi jele annak, hogy itt [a gazdaságban] az eldologiasodás ellen ható erők jelennének meg, a proletariátusról pedig ne is beszéljünk” (274.). Mint e tanulmánygyűjteményben több helyütt is leszögezi: a kapitalizmus megújított fogalmára és megújított kritikájára van szükség, s mindennek egy újragondolt, diszciplináris tekintetben integratív célokat is ellátó kritikai történeti társadalomtudomány keretébe kell illeszkednie. Utalásából, félmondataiból kihámozható: álláspontja szerint egy új, történeti és kritikai politikai gazdaságtanra volna szükség. Ehhez három klasszikus megkülönböztetés újragondolását tartja elkerülhetetlenül fontosnak. Ezek egyrészt társadalom és természet (emberek és dolgok) megkülönböztetése, másrészt a munka és interakció (rendszer és életvilág), harmadrészt pedig a politika–gazdaság–társadalom (állam–piac–civil társadalom, megint másként: politikatudomány–gazdaságtan–szociológia) distinkciói. Lássuk mindenekelőtt a természet és társadalom elválasztását!

A cselekvő szállodakulcs

„Az utóbbi időben nagy kedvvel olvastam a tudományszociológia ún. antropológiai vagy etnográfiai áramlatából származó munkákat” (49.) – mondja Némedi Dénes 2000-ben megtartott habilitációs előadásában.⁵ A kötetben szereplő szociológiaelméleti és elmélettörténeti problémák elemzésekor valóban rendre előkerülnek a hivatkozások Bruno Latour és Karin Knorr-Cetina tanulmányaira. Maga Latour meglehetősen kritikus a – fenti értelemben vett – kritikai szociológusokkal szemben (137.), a tudományantropológia irányzata jószereivel érintetlen a kritikai hagyománytól. Hogyan lehetséges tehát, hogy belátásaik a kötet egymás után szerkesztett öt tanulmányában rendre ott találhatók? (42–158.) A hivatkozások kontextusa nagyon hasonló: Némedi Dénes szerint újra kell gondolnunk a társadalmiság, a szocialitás fogalmát.⁶ Ennek pedig egyik fontos lépése természet és társadalom határainak újradefiniálása, melyhez elsősorban a természettudományok antropológiai, illetve szociológiai kutatásában látott elméleti ösztönzést.

Visszatérően említi Thomas Hobbes és Robert Boyle 17. századi vitáját, melyből – Latour szerint – a társadalmiság fogalma is eredeztethető. „E világ lényege éppenséggel a természetivel való szembenállás, a természetitől való elkülönülés, a természet, a tárgyi világ, [a ‘dolgok’] kizárása” (128.). Ez a modernitás formájában kibontakozó következetes elválasztás (mint megtisztítási, „purifikációs” gyakorlatok sora) ténylegesen azonban nem ment, nem mehetett végbe – ezért mondja Latour is: *Sohasem voltunk modernek.*⁷ Ami ténylegesen létrejött, sokkal inkább a hibridek sora, pontosabban hálózata. „A hibridek vegyes lények: egyszerre kulturális és természeti objektumok. Könnyű Latour-féle hibrideket találni, csak szét kell nézni a szobában, ahol ülünk. E sorok szerzője is egy hibrid, egy számítógép előtt ül” (129.). A hálózatba szerveződő hibridek humán (emberi) és nem-humán (tárgyak, dolgok) cselekvők hálózatai. Az egyik klasszikus példa a szállodakulcsé, mely ormótlan nehezekével (nem-

⁵ A 2000. március 8-án az ELTE BTK-n tartott habilitációs előadás szövege: Némedi 2000a; jelen kötetben: 42-52.

⁶ Az érvelés legtisztább kifejtését lásd: Némedi 1999; jelen kötetben: 126-135.

⁷ Lásd Latour mindeddig egyetlen, magyarul megjelent könyvét (1999).

humán cselekvőként) arra sarkallja a vele összekapcsolódó szállóvendéget (a humán cselekvőt), hogy távozáskor adja le a kulcsot a portásnál (136.). A dolgok, tárgyak, eszközök és az emberek együttműködése, egymásra hatása mégis kívül marad a szociológia látóterén, ha tárgyát a 'tisza szocialitás', az emberi cselekvők interakciói felől határozzuk meg. Némedi Dénes meg van győződve arról, hogy vissza kell fogadnunk a dolgokat a társadalmiság világába. Komoly szociológiai jelentőségük van, mert a tárgyak és eszközök stabilizálják, összetartják a helyzeteket, speciális integráló szerepük van – Latour szerint jórészt a dolgok tartják fenn a társadalmi rendet (133., 140.). Újra kell tehát egyesíteni azt, ami amúgy is egyben van, s amit csak a tudományfejlődés konceptuális hagyománya miatt próbálunk mégis analitikusan szétválasztani.

E gondolatmenet valóban rendre visszatér a kötetben – különálló tanulmányok sorában vezeti elő Némedi Dénes ugyanezt a gondolatot, mert úgy érzi, a különféle problémák kapcsán újra és újra el kell mondania. A dologi-tárgyi világot is bele kell foglalni a társadalmi világba, a társadalmi viszonyok kibővített fogalmába – idézi Karin Knorr-Cetinát (pl. 95., 120., 133.). Ebben látja a kiutat természet és társadalom szembeállításából,⁸ vagy a mikro–makro-probléma egyik lehetséges megoldását (Némedi 1998b), és maga is megkísérli ennek *továbbgondolását* egy esszéjében.⁹ Az emberek és a dolgok világának integrálása megkerülhetetlenné teszi számára a nyelv szerepének újraértelmezését és elhelyezését e keretben. Utolsó, immár posztumusz megjelent tanulmányának – amely a Durkheim-elemzések sorát is zárja (Némedi 2011a) – zárókérdése így hangzik: „*Vajon reménytelen vállalkozás lenne az, amely a nyelv kommunikatív cselekvéseméleti megközelítését és a szocialitás tárgyas megközelítését összedolgozza?*” (323.). Aligha gondolta reménytelennek, még ha ő maga nem is vállalkozott volna erre (lásd ehhez Somlai 2011). Minden elismerése mellett túl is lép Latour-on, aki nem számolt érdemben a nyelv speciális szerepével. (140. old.) A *tárgyas szocialitás* összedolgozása a *nyelv* kommunikatív cselekvéseméleti megközelítésével ezért mutatkozott számára ilyen érdekes problémának.

Munka és interakció – rendszer és életvilág

A kommunikatív cselekvéseméleten keresztül megjelenő habermasi szál immáron átvezet egy következő újragondolandó problémához: munka és interakció dualitásához, rendszer és életvilág megkülönböztetésének újratárgyalásához, „boldogtalan házasságuk” rendezéséhez.¹⁰ Habermas „[a] társadalmi reprodukció két dimenzióját különíti el: a munkát és az interakciót” (229.). Utóbbi kategóriát Marx kritikájaként vezeti be, aki végső soron a termelés, illetve a munka kategóriájára alapozta társadalomelméletét. Habermas e kiegészítéssel az érintkezés, az interakció összefüggéseinek a munkafolyamattól elkülönülő következményeit hangsúlyozta. „Habermas későbbi társadalomelméletét, egész módszertani felfogását a munka és interakció közötti különbségtétel határozta meg. Erre vezethető vissza a kommunikatív cselekvés-elmélet konstrukciója, amely életvilág és rendszer egymással szembeállított fogalmaira, hermeneutika és funkcionalizmus »szerencsétlen házasságára« épül.” (229–230.)

A hajdani frankfurti iskola és kritikai elmélet Habermas utáni legfontosabb szerzője, Axel Honneth, már fel kívánta bontani ezt a házasságot – de megoldási javaslatával Némedi Dénes sem volt elégedett. Mint fogalmaz, a Habermas által „*megkötött házasság a rendszerelmélet és a kritikai intenciókat őrző nyelv- és életvilág-elmélet között azért volt – Joas-szal szólva – eleve 'boldogtalan', mert lemondáson alapult: a kritikai elmélet nem kívánta folytatni a gazdaság elődei által kezdeményezett kritikáját, ezért eleve csak kiegészítő szerepre kárhóztatta magát*” (274.). Habermas lemondott arról, hogy a gazdasági (termelési, elosztási, tulajdon-, illetve tőke-) viszonyokat érdemben elemezze és bírálja. A habermasi programot – tudatosan és szándékoltan „*végletekig leegyszerűsítve*” (274.) – Némedi Dénes így foglalja össze:

„A munka, a természettel folytatott anyagcsere rendszerei, pontosabban a gazdaság semmi jóval nem kecsegtetnek; [...] Bele kell nyugodni, hogy a gazdaság és a hatalom nem azok a területek, ahol az igazi felszabadulás lehetséges. A kritikai elméletnek itt nincs is keresnivalója: el kell fogadni, amit erről a rendszerelmélet (Luhmann) és a neoliberalis közgazdaságtan mond.” (274.)

Ez a visszavonulás Némedi Dénesnek sem volt ínyére, de a frankfurti iskola több kortárs képviselője számára sem volt elfogadható megoldás: „a habermasi dualitás kritikája azt is jelentette, hogy Honneth (és mások is) fel akarták mondani a luhmanni funkcionalista rendszerelmélettel és a neoliberalis közgazdaságtannal kötött habermasi fegyverszünetet” (276.).

⁸ Lásd a „Természet és társadalom” című alfejezetet, in Némedi 2008b:15-65. (különösen: 47-49.); jelen kötetben: 53-115. (különösen: 91-95.).

⁹ Némedi 2009b. Az írás valóban esszé; a cím mellé fűzött megjegyzésében Némedi Dénes így fogalmaz: „E tanulmány figyelmes olvasói észre fogják venni, hogy a szerző inkább csak kérdést vet fel, s ha választ próbál kínálni a felvetett kérdésre, az a válasz nem áll igazán erős lábakon. A kérdés elméleti jelentősége miatt azt hiszem, mégse haszontalan közreadása.” (p. 136. 1. láb.)

¹⁰ Az e vonatkozásban legrelevánsabb tanulmány Jürgen Habermas: *Megismerés és érdek*. ([Ford.: Weiss János.] Pécs: Jelenkor, 2005. [1968.]) című munkájának magyar fordításáról írott recenziója (Némedi 2006a).

Amikor tehát Némedi Dénes „a nyelv kommunikatív cselekvéseméleti” és „a szocialitás tárgyas” megközelítésének összedolgozásáról írt (323.), burkoltan Habermas-szal szemben is kritikát fogalmazott meg. Mint másutt (Némedi 2011b) írja, Habermas részéről „elengedhetetlen lenne a kapitalizmus érdemi vizsgálata is. [...] ...Habermas politikai publicisztikájában használja a kapitalizmus fogalmát, de ennek elméletileg nincs fedezete. Általában megelégedett azzal, hogy utalt a piac mint médiumvezérelt alrendszer önfejűségére” (334.).

Nemcsak a gazdasági viszonyok kritikai átvilágítását hiányolja tőle, de a „hiányzó hatalomelméletet” is szóvá teszi (lásd a „Hiányzó hatalomelmélet” című alfejezetet in Némedi 2008a, különösen 90–92; jelen kötetben: 258–261.). Mint írja: „Ahhoz képest, hogy a kommunikatív-cselekvés-elmélet szerint a hatalom az egyik rendszerképző médium, Habermas elég kevés figyelmet fordított érdemi elemzésére” (258.). Ahogyan tehát – habermasi terminusokban – a pénzmédium által vezérelt, piaci integráción alapuló kapitalista gazdaság mint az életvilágban lehorgonyzott, azt egyúttal gyarmatosító rendszer alapos elemzése és kritikája elmarad, úgy a másik rendszer, a hatalom médiuma által vezérelt adminisztratív-bürokratikus igazgatás teoretikus bírálóitól is lemond. Némedi Dénes azonban egyik hiátus tekintetében sem teljesen borúlátó, mindkettő pótlására lát elvi esélyt: „Habermasnál a hatalom elméleti helye megvan ugyan, de ‘üres’” (334. lásd még: 259–261.). A hiány elvileg betölthető volna, de „[e]gyes elszórt és néha nagyon radikálisnak ható megjegyzések ezt a hiányt nem pótolják” (261.).

Ahogyan a hatalomé, úgy az új típusú kapitalizmus újfajta kritikája is lehetséges és kívánatos. Habermastól ez a munka már biztosan nem várható el. „Elmélete – igénye szerint – meghaladja a gazdaságtan, politikatudomány és szociológia évszázados elkülönítését. Ténylegesen azonban a gazdaságtani belátások beépítésének nincs nyoma” (334.). A gazdasági és a politikai hatalom struktúráinak elemzéséhez és kritikájához Némedi Dénes szerint valóban meg kell haladni a gazdaságtan, a politikatudomány és a szociológia évszázados elkülönítését. Ehhez pedig önmagában sem Honneth, sem Habermas, sem Latour, sem Knorr-Cetina belátásai nem elegendők. Ennél a társadalomtudományok radikálisabb újragondolására lenne szükség – e tekintetben Immanuel Wallersteinnek és az általa vezetett Gulbenkian bizottság jelentésének (Wallerstein 2004, Gulbenkian 2002) adott igazat. Mindenekelőtt fel kell adni azt a magától értetődő szemléleti keretet, amely a modern nemzetállamot a társadalom természetes tartályainak tekinti. A reflektálatlan nemzet=állam=ország=társadalom megfeleltetés nemzetállami keretek között értelmezi a társadalmakat – nevezik ezt a nemzetállamok konténertársadalom-modelljének is (87–91.) –, ez pedig sokkal inkább megnehezíti, mint megkönnyíti a valóságos gazdasági, politikai és társadalmi viszonyok szerveződésének megértését. Márpedig Habermas e tekintetben sem kínál megoldást:

„Habermas társadalomelmélete – a klasszikus és modern társadalomelméletek többségéhez hasonlóan – sem tudott teljesen lemondani a nemzetállami modell ilyen absztrakciójáról. Az életvilággal szembeállított gazdaság és hatalomvezérelt állam hármassága elvont formában ugyancsak az ideális nemzetállami rendszert ábrázolta. E modell nyilvánvalósága vitathatatlan.” (326., lásd még: 195.)

Túl a 'szentháromságon'

A szociológia nemzetállami keretekbe foglalt tárgyának 'szertefoszlását' éppen legszélesebb körben ismert, 'A szociológia egy sikeres évszázad után' című cikkében fejtette ki először (Némedi 2000c). Az egyetem és a tudományos mező átalakulása, valamint a társadalomtudományi irodalom közönségének, az értelmiségnek az átstrukturálódása mellett a társadalom koncepciójának kérdésessé válását látta a szakma jövőjének sikerességét leginkább veszélyeztető három válságtendenciának.

Ahogyan azonban a fenti Habermas-idézetben is láttuk – az „életvilággal szembeállított gazdaság és hatalomvezérelt állam” hármasságáról (326. old.) –, itt nem pusztán a nemzetállami keretek megkérdőjelezéséről és a társadalom koncepciójának újrafogalmazásáról van szó. Azt a nézetet is radikális revízió alá kell vonni Wallerstein (2004) és Némedi Dénes (2000c) szerint, amely a társadalmiságot a politikával (állammal), valamint a gazdasággal (piaccal) szemben mint (civil) társadalmat határozza meg.

„Már a korai társadalomtudományi elképzelésekben is szembetűnő a »társadalom« szó kétértelműsége: a szó egyszerre jelentette az emberi világ egyik szféráját a gazdaság–társadalom–politika hármasságában, és az emberek egy nagyobb csoportját, például francia társadalom versus német társadalom ellentétben. A szociológia sosem tisztázta tárgyának történeti beágyazottságát, így a társadalom–nemzetállam azonosítás mindmáig kifejtetlen háttérfeltevés maradt, nem került ellentmondásba a szociológiaelméletnek azzal a kudarcok ellenére is fenntartott igényével, hogy egyetemes törvényeket fogalmazzon meg. A szociológia által vizsgálni kívánt társadalom valójában a nemzetállami keretekben szervezett társadalom volt és maradt.” (32.)

Voltaképpen itt tehát nemcsak a módszertani nacionalizmus, hanem a *gazdaság–politika–társadalom*, másként *piac–állam–civil társadalom* megkülönböztetések revíziójáról is szó van. Csak innen érthető meg gazdaságtan, politikatudomány és szociológia rendszertani helye, tárgyuk és diszciplináris korlátaik kialakulása.

„Wallerstein szerint a modern társadalomtudományok három nagy differenciálódási tengely mentén különültek el: a múlt/jelen tengely a történettudományt választotta el a többitől; a civilizált vagy nyugati/nem-nyugati tengely az antropológiát választotta el a maradék három társadalomtudománytól; végül az állam/piac/civil társadalom tengely a politikatudományt, a gazdaságtant és a szociológiát egymástól. Ezek közül az utolsó tengely által felvetett kérdések a legfontosabbak, ezek kapcsolódnak azokhoz a kérdésekhez, amelyeket fentebb a szociológiával kapcsolatban felvettem. Wallerstein szerint, amennyiben feladjuk azt a hallgatólagos háttérelképzelést, hogy az állam a társadalmi cselekvés természetes kerete, akkor a klasszikus társadalomtudományi diszciplinaritást is át kell rendeznünk. [...] Egy új társadalomtudományi diskurzus lesz csak képes szembenézni a 21. század kihívásaival.” (40.)

Ennek az új társadalomtudományi diskurzusnak ki kell törnie a szociológia klasszikus társadalomfogalmának börtönéből, ami – összefoglalva – a természettel és a tárgyak világával *szemben*, nemzetállami keretek *között*, a politikum és a piaci magánautonómia világán *kívül* határozódik meg. Némedi Dénes nagyon pontosan fogalmaz: „A 21. század világát már nem lehet az állam/piac/civil társadalom szigorú elkülönítésével leírni. Ez a világ talán egy új társadalomtudományt kíván” (41.). El kellene hát ‘felejteni’ szociológus voltunk mélyen belénk ivódott korlátozottságait, és újra ‘egybe kellene néznünk’ a gazdasági, a politikai és a társadalmi viszonyokat ahelyett, hogy – akárcsak a dologi-tárgyi világ kidefiniálásának purista hevületétől fűtve – továbbra is analitikusan szétválasztanánk azokat.

Ennek a szemléleti átalakulásnak van egy rendkívül fontos akadálya: azok a szemléletmódok, amelyek egyfelől a gazdasági-, piaci- és pénzviszonyok, másfelől a politikai, állami és hatalmi összefüggések *öntörvényűségét*, és a voltaképpeni társadalmiságtól történő *szigorú elválasztását* kívánják. Némedi – mások mellett – ennek deklarálását látta a parsonsi, de különösen a luhmanni funkcionalista rendszerelméletben, valamint a neoklasszikus közgazdaságtan szociológiai kiterjesztése, a racionális döntésemélet előfeltevéseiben és állításaiban is.¹¹ Összességében ennek akadályát látta a nyolcvanas években teret nyerő új korszakában is:

„Gazdaság, társadalom és politika integrált elemzése feltételezi, hogy egyik területen sem léteznek öntörvényűségek, hogy nincs gazdaság, amely ne lenne ‘politikai’ és ‘szociális’. Ez pedig ellentétes a jelenlegi neoliberais ortodoxiával és gazdaságpolitikai hiedelemvilággal.” (41.)

E kérdésben nagyon határozottan foglalt állást.¹² A nyolcvanas évektől a piaci erők megerősödését, a társadalmi igazságosság és esélyegyenlőség szempontjainak háttérbe szorulását – a jóléti állam és a szociológia meggyengülését látta:

„A szociológia helyzetének meggyengülése egybeesik a liberális szemlélet megerősödésével, a ‘jóléti állam’ elleni politikai támadások kezdetével. A gazdaság öntörvényűségét, az állami beavatkozástól és a társadalmi szolidaritás szempontjaitól független működését hangsúlyozó neoliberális politikai erők nem is rokonszenveznek a szociológiával.” (87.)

Szokatlanul erős megfogalmazások ezek Némedi Dénestől. Rendkívül szigorú volt a kritikai szociológia, illetve egy tágabb, gazdaság (piac), politika (állam) és (civil) társadalom összefüggéseit *átfogóan* tárgyaló szociológia kibontakozását *gátló* tényezőkkel és kezdeményezésekkel szemben. Rosszallása abból a mély meggyőződésből fakadt, hogy mielőbb szükség lenne egy új transzdiszciplináris társadalomtudományra (vagy – a wallersteini koncepció szerint – egy *unidiszciplináris* történeti társadalomtudományra), amely egyesíti a kritikaiságot, a történeti megközelítést, a poszt-nemzeti állapot tudomásulvételét, és túllép társadalom és társadalmiság leszűkített kategóriáin. Némedi Dénes a legtöbb általa elemzett szerzőt, kezdeményezést és

¹¹ Ez magyarázza Némedi Dénes ellenszenvét e szociológiai irányzatokkal szemben. Mint láttuk, kritikusai – köztük Némedi Dénes is – Habermas szemére vetették, hogy lemond az életvilágtól elkülönülő rendszerek kritikájáról, és azt sugallja, hogy „*el kell fogadni, amit erről a rendszerelmélet (Luhmann) és a neoliberális közgazdaságtan mond*” (274.). Bár ízlésétől távol álltak, Némedi Dénes e rivális szociológiákat is jól ismerte – mindenesetre annál inkább óvott előfeltevéseik és belátásaik elfogadásától (lásd pl. 40., 194-195., 276.).

¹² Lásd ehhez különösen Michael Burawoy cikkéhez írt hozzászólását a „*piac zsarnoksága és az állam despotizmusa*” között a civil társadalom *standpoint*jéről az emberiség nevében kritikát megfogalmazó közszociológia programjáról (Némedi 2006b).

Egy helyütt így ír: „*Itt és egyébként sincs módom arra, hogy részletesen szóljak a jóléti állam lebontása neoliberális programja és a tudomány alakváltozása közötti összefüggésről – pedig ez az összefüggés érzékelhető.*” (291.) Másutt pedig így: „*Legyünk pontosak: nem a társadalom lett reakciós, hanem a demokratikus egyenlőségvet tagadó piaci erők, a kapitalista gazdaságnak a jóléti állami kompromisszum felmondására törekvő intézményei erősödtek meg.*” (289.)

koncepciót ezen a mércén mérte. Üdvözli Bourdieu ez irányba mutató lépéseit éppúgy,¹³ mint Burawoy közszociológia-programjának kezdeményezését, hogy aztán előbbin a megvalósítás elmaradását, utóbbin pedig hiányosságait számon kérve¹⁴ végül Wallerstein koncepciója mellett tegye le a voksát.

Paradoxnak tűnhet, de Némedi Dénes ambíciói éppen azért *mutatnak túl* a szociológián és a társadalom fogalmán, mert jelen formájában egyik sem képes teljesíteni azt, amit várna tőle. A fentiek mellett jól mutatja ezt a társadalom fogalmáról írott esszéje (Némedi 2001).

„Úgy vélem tehát, hogy a társadalomtudományban egy olyan paradigma kibontakozására lenne szükség, amely másként rendezve azokat a kategóriákat, amelyekben világunkat értelmezni próbáljuk, felszámolja gazdaság–társadalom–politika klasszikus hármasságát. Éppen ezért úgy gondolom, hogy a társadalom fogalmának kritikai potenciálja kimerült...” (195.)

Ha a kritikai elmélet nem hívhatja többé segítségül a társadalom régi fogalmát, akkor új kategóriákra van szüksége. S hogy mi válthatná fel a régit? Talán a kapitalizmus – vagy még inkább a kapitalizmusok.¹⁵ S milyen paradigma volna képes e kategóriát kritikaivá tenni? Egy új történeti-kritikai politikai gazdaságtan:

„Számos dolog tehát arra figyelmeztet, hogy konceptualizációnkban egyre kevésbé lesz tartható gazdaság és társadalom hagyományos megkülönböztetése. Marx koncepciója másfél évszázaddal ezelőtt már megfogalmazta egyszer, hogy egy széles értelemben vett gazdaságtan a kapitalista társadalom megértésének a kulcsa – ebben az értelemben relativizálta a klasszikus különbségtételt. Minthogy ez a program a kapitalista rendszer kollektivistikus felszámolásának víziójával kapcsolódott össze, nem válhatott a 20. század társadalomtudományának rendező paradigmájává. A marxi hagyomány ugyan halott – ezt szokás mondani, de hát közben a kapitalizmus is más lett –, de nem halt meg. Mindenesetre [a kapitalizmus] újdonsága nem érthető meg abban a paradigmában, amely egyfelől ragaszkodik egy a gazdasággal és a politikával szemben autonóm, a magánemberek szolidaritását biztosító társadalmiság fogalmához, másfelől egy olyan programhoz, amely a gazdasági folyamatokat a racionálisan cselekvő gazdálkodó egyének döntéseiből akarja megérteni.” (194–195.)

Némedi Dénes kívánalmait (iránymutatását?) összegezve azt mondhatjuk, hogy egy valódi kritikai elméletnek ‘egybe kell néznie’ a gazdasági, társadalmi és politikai folyamatokat, új típusú kritikai történeti politikai gazdaságtanná kell válnia. Ki kell dolgoznia az új kapitalista *rendszerek* totális, radikális és immanens kritikáját – ‘új’ és ‘más’ igazságokat kell felfednie. A szocialitás fogalmát, az emberek világát ki kell bővítenie a dolgok világával. Újra kell gondolni a munka–interakció–megkülönböztetés munka oldalát: a dolgoknak, tárgyakkal, (termelő)eszközöknek rendkívül fontos szerepük van a társadalmi világ integrációjában és stabilizálásában. A természettel folytatott anyagcsere, a munka rendszereit alapos elemzés és kritika tárgyává kell tenni, a pénzmédium vezérelte piaci mechanizmusok hatását reflektálni kell a társadalmi igazságosság és esélyegyenlőség szempontjából. Az interakció, az életvilág oldalán kidolgozott nyelvi kritika fontos, és mindenképpen megőrzendő Habermasnál – önmagában mégsem elegendő, ha hiányzik a hatalomelmélet, és a pénzmédium vezérelte kapitalista piacgazdaság elmélete és kritikája.

¹³ Örömmel látja Bourdieu azon igényét, hogy „a gyakorlatok általa elképzelt tudománya legyen a társadalomtudományok integrátora. Ehhez nála az a kíváncsi is kapcsolódik, hogy valamennyi, a társadalomtudományok tárgyának konstituálásában fontos szerepet játszó dichotómiát viszonylagosan tekintsünk: nemcsak gazdaság és nem gazdaság (kultúra), hanem politika és nem politika megkülönböztetését is tekintsük lényege szerint hamisnak” (218.). Ugyanakkor bosszankodik is e program beváltatlanságán: „Bourdieu immár 25 éve meghirdetett nagy megújulási programja az utóbbi években egy tapodtat sem haladt előre” (195.).

¹⁴ „Pedig Burawoy magyar- és oroszországi tapasztalatai birtokában mindenki másnál jobban tudja, hogyan szövődnek egybe a gazdasági, politikai és társadalmi történések, mennyire tehetetlen ezekkel szemben egy szűken diszciplináris szaktudomány. Egy igazi kritikai közszociológia nem maradhat csak szociológia. Annak a változásnak, amely a tudomány de-diszciplinárizálódásával elindult, az egyik jótékony hatása lehet, hogy oldódhat e társadalomtudományok egymással szembeni zártsága. A szociológiai hagyományban mindig élt az a sejtés, hogy a gazdaságtan, politikatudomány és szociológia egymással szembeni elméleti és módszertani zártsága, az állam, gazdaság és civil társadalom közti ‘ideológiai megkülönböztetés’ korlátozza a megismerési lehetőségeket” (292.).

¹⁵ Némedi Dénes e vitás kérdésben is egyértelműen foglal állást: „Magától értetődőnek tűnhet, hogy a kapitalizmusnak számos változata volt, van, lesz (?). A TINA-perspektívából [There Is No Alternative (Margaret Thatcher)] ez természetesen nincs így. Egyfajta gazdaságtani perspektívából csak egyfajta kapitalizmus létezik, pontosabban egyfajta ‘igazi’ kapitalizmus, és ha valahol ettől eltérés mutatkozik, akkor az a teremtett világban kikerülhetetlen tökéletlenség eredménye. A neoliborális gondolkodásban van egyfajta tendencia arra, hogy a kapitalizmusnak egy ‘természetes’ alakját tételezzék fel, és ennél fogva azt, hogy van one best way. [...] Ebben az írásban azon a véleményen vagyok, hogy igenis a kapitalizmusnak többféle változata létezik” (335–336.). Részleteiben: Némedi 2011c.

‘Új’ és ‘más’ igazságok nyomában

Némedi Dénes életműve valóban messze túlmutat a szociológiatörténeten (vö. Sik 2011). A szociológiaelméleti problémák történészként foglalkoztatták – a jelen problémáinak megértéséhez nélkülözhetetlennek tartotta a történeti megközelítést.¹⁶ A szociológiaelméletek *historicista*, *külső* történetének megírása mellett foglalt állást: a kutató mint cselekvő horizontját rekonstruálva próbálta megérteni műveiket – visszahelyezve azokat *eredeti* társadalom- és tudománytörténeti kontextusukba (47–52.). „*Ez a felfogás [...] pontos tükörképe a dogmatörténeti megközelítésnek*” (47.), annak a *belső* szociológiatörténetnek, amely az adott munka alkotójának szándékai helyett a felhasználhatóság, az aktualizálhatóság szempontja szerint írja meg a szakma történetét. Ez utóbbi a könnyebb és ‘hasznosabb’ út, mert a jelen felől kérdez (prezentista), és mert *használni* akarja a ‘nagy gondolatokat’ (vagy legalábbis meg akarja őrizni azokat). Némedi Dénes a nehezebb, de izgalmasabb utat választotta: a keletkezés összefüggései felől kívánta *megérteni* a szerzőt, művét és korát.

Szociológiatörténészként a szociológia jövőjéről, lehetséges átalakulási tendenciáiról is rengeteget tudott (96–115.). A tudomány és a kutatás ‘első’, illetve ‘második alakjáról’ írottak, az inter-, pluri-, multi-, transz-, vagy éppen unidiszciplinárizálódási tendenciák elemzése bizonyítja, hogy a tudomány jövője, a szakma lehetséges átalakulásának irányai ugyanúgy foglalkoztatták, mint múltja vagy jelene. Páratlan felkészültségét, alaposágát, precizitását látva az az igazán meglepő, miért korlátozta magát elsősorban a szociológia vizsgálatára, miért nem vállalkozott többet társadalmi folyamatok és problémák ‘közvetlen’ vizsgálatára. E kérdésben pontosan kell fogalmazni, mert nem pusztán arról van szó, hogy *társadalmi* problémák helyett *szociológiai* problémák elméleti-történeti elemzése foglalkoztatta.¹⁷ Inkább arról, hogy a valóságos társadalmi problémákra is más szerzők szemével tekintett, és jellemzően szociológiaelméleti kérdésként vizsgálta meg azokat. Mintha túl ritkán ‘vette volna magának a bátorságot’, hogy ne tolmácsként, ne valamely más szerző magyar hangjaként, hanem *saját jogon* szólaljon meg – pedig talán pont ezek a legérdekesebb észrevételei.

Az itt tárgyalt kötet tanulmányain is látható, hogy egyes lazább műfajú írásaiban (előadásaiban, esszéiben, vitahozzászólásaiban) gyakrabban ‘szólt ki’, társadalmi folyamatok és összefüggések elemzésére is bátrabban vállalkozott *saját jogán*. Kollégája, Somlai Péter születésnapjára írt esszéjének elején az önmagával is páratlanul szigorú Némedi Dénes szabadkozva megjegyzi: „*Ez az esszé nem fogalomtörténeti jellegű, szerkezetét inkább retorikai megfontolások alakították. Esszé, kísérlet, azaz nem várható el tőle az elmélyült és terjedelmes elemzés és a források pontos dokumentációja sem*” (181.). Csak miután így felszabadította magát (saját elvárásai alól is), írja az alábbiakat a ‘két ördög’ között őrlődő társadalom kritikai fogalmáról, a társadalmi kritikáról:

„Amennyiben a piac, a gazdaság automatizmusainak igazságtalanságot és egyenlőtlenséget generáló erőiről volt szó, a ‘társadalom’ a jóléti politikát folytató állam segítségére szorult. Amennyiben inkább arról volt szó, hogy a politikai hatalom fojtogatta az önállóan szerveződni kívánó társadalmi erőket, a ‘civil társadalom’ az önelvű és az állami gyámkodást levető piaci erők segítségétől várta és várja megmenekülését. A társadalmi kritika alapvető problémája volt a 20. század második felében, hogyan menekülhetne meg az egyik ördögtől úgy, hogy a másik ne vigye pokolra. A veszély különbözőségéből fakadt, hogy a hatvanas évek nyugat-európai és kelet-európai társadalomkritikai értelmisége között egyaránt sok volt a félreértés, és amikor a nyolcvanas években az egyetértés létrejött, ez jelentős mértékben a piaci erők előtti teljes vagy részleges fegyverletételnek volt köszönhető.” (186.)

Ez a megfogalmazás már igazán nincs híján nagy sodrású társadalmi folyamatok elemzésének – ez a jóléti állam, az államszocializmus és a szociológia mint tudomány térvészését is eredményező nagyszabású átalakulási folyamat plasztikus leírása. Ennek belátásából következik fokozott érdeklődése igazságosság és kritika összefüggése iránt is. Hiszen, ha az átalakuló erőviszonyok a nyolcvanas évektől a társadalmi kritika meggyengülését okozták, akkor „a gazdaság automatizmusainak igazságtalanságot és egyenlőtlenséget generáló erői [...] előtti teljes vagy részleges fegyverletétel...” (186.) után, e piaci erőkkel szemben éppen az igazságosság nevében emelhet szót a társadalmi kritika (Némedi 2010, 2011d).

Némedi Dénes tudott volna saját jogon is többet írni társadalmi folyamatokról írni, de valamiért nem akart. A politikai és a közélet helyett a tudományban, a szociológiában akarta a társadalmat e két ördögtől megvédeni. Más szerzőket tolmácsolva fejtette ki saját álláspontját is, majd amikor elégtelennek vagy végiggondolatlanak érezte az interpretált szerzők gondolatmeneteit, vonalakat húzott a követendő út irányát jelző. Ezek az útvonalak egy új típusú történeti politikai gazdaságtan rendszerkritikájához vezetnek. Ezen az úton ő maga már nem tudott, vagy nem akart végigmenni. Talán úgy érezte,

¹⁶ Lásd ehhez: Némedi (1996), ill. a már idézett, „A szociológiatörténet hasznáról” című habilitációs előadását (2000a).

¹⁷ Nem pontos az a nyersebb megfogalmazás sem, hogy a szociológia jobban érdekelte, mint a társadalmi valóság.

ő vagy nemzedéke ezt már nem teheti meg. Talán (tudomány)politikai támadásoktól félt, a 'marxizmus' vádjától. E vívódásait tükrözik korábban már idézett mondatai is:

„Minthogy ez a [marxi gazdaságtani] program a kapitalista rendszer kollektivistikus felszámolásának víziójával kapcsolódott össze, nem válhatott a 20. század társadalomtudományának rendező paradigmájává. A marxi hagyomány ugyan halott – ezt szokás mondani, de hát közben a kapitalizmus is más lett –, de nem halt meg.” (195.)

A recenzió mottójául választott utolsó mondat kétértelműsége szembeötlő: olvasható úgy is, hogy 'a kapitalizmus megváltozott ugyan, de nem halt meg' – és úgy is, hogy 'a marxi hagyományt halottnak szokás tartani, de nem halt meg'.¹⁸ Némedi Dénes az átalakuló kapitalizmus kritikájához a marxi hagyomány megújítására vágyott, de publikációiban és nyilvános megszólalásaiban (konferencia-előadásain, kerekasztal-beszélgetéseiben, szakmai vitáiban és óráin) ezt a kívánalmát csak ritkán és óvatosan, sokszor csak bújtatva fogalmazta meg.¹⁹ A vágyott új kritikai-történeti társadalomtudomány ígérete figyelmét folyamatosan a könyv- és folyóiratpiacra szegezte: legalább öt nyelven olvasott, aktívan követte az újabb kezdeményezéseket. 2001-ben írta: „Lehet, hogy az új könyv már meg is jelent valahol, csak mi szokás szerint már megint nem tudunk róla semmit” (195.). Ténylegesen egy igazán fontos munka aligha kerülhette el sokáig a figyelmét.²⁰

Kérdés, mit kezdenek kollégái, tanítványai Némedi Dénes örökségével. Néhányan talán elindulnak azon az úton, amit ő maga már nem járt végig, de kijelölt a jövő számára. 'Új' és 'más' igazságok nyomában járni Némedi Dénes nagyságához méltó vállalkozás lesz.

HIVATKOZÁSOK

Böröcz, J. (2009) *The European Union and Global Social Change. A Critical Geopolitical-Economic Analysis*. Oxford: Routledge.

Gulbenkian (2002) *A társadalomtudományok jövőjéért: nyitás és újjászervezés. A Gulbenkian Bizottság jelentése*. Ford. Göbolyös M., Budapest: Napvilág.

Honneth, A. (1997) *Elismerés és megvetés. Tanulmányok a kritikai társadalomelmélet köréből*. Ford. és szerk. Weiss J., Pécs: Jelenkor.

Huszár Á. (2006) A frankfurti iskola első generációjának kritikai pozíciója. In Némedi D. et al (szerk.) *Kötő-jelek 2005*. Budapest: ELTE TáTK Szociológia Doktori Iskola, p. 47-66.

Huszár Á. (2009) Bevezetés – Kritikai elmélet. In *A kritikai elmélet rekonstrukciója. Újosztály-elméletek és civiltársadalom-elméletek a rendszerváltás időszakában*. Budapest: Napvilág, p. 9-23.

Latour, B. (1999) *Sohasem voltunk modernekek. Szimmetrikus antropológiai tanulmány*. Ford Gecser O. Budapest: Osiris.

Némedi D. (1984) Az értékmentesség elve a szociológiában. Kísérlet a probléma felvázolására. *Valóság* (1) p. 30-43.

Némedi D. (1988) A kritikai elmélet normatív bázisának problémája Habermasnál. *Medvetánc* 8 (2-3) p. 3-32.

Némedi D. (1996) Minek a történet? *Replika* 7 (23–24) p. 173-181. Jelen kötetben: p. 13-24.

Némedi D. (1998a) Axel Honneth – elismerés és megvetés. *BUKSz* 10 (4) p. 390-397. Jelen kötetben: p. 268-283.

¹⁸ Az első kiadásban betűhíven ez olvasható: „A marxi ha-gyomány ugyan halott – ezt szokás mondani – de hát közben a kapitalizmus is más lett – de nem halt meg.” Jelen kötetben, az esszé második kiadásában a központozás eltérő, a jelentés mégsem egyértelműbb: „A marxi hagyomány ugyan halott – ezt szokás mondani, de hát közben a kapitalizmus is más lett –, de nem halt meg.” (Az idézet forrásához lásd az 1. lábjegyzetet.)

¹⁹ Egy személyes megjegyzés: élete utolsóán bizonyuló egyetemi szemeszterében Marxról is tartott kurzust. A sokunk által régóta várt, immáron hallgatói kötelezettségek nélkül meghallgatott előadáson a megszokottnál is szerényebben, halkabban, szemérmesebben beszélt – a legtöbb, Marx 'aktualizálására' irányuló kérdésünket és felvetésünket elhárította.

²⁰ Egy újabb, egyben utolsó személyes megjegyzés: utolsó levélváltásunkban, 2010 szeptemberében jobbulást és mihamarabbi gyógyulást kívánva lelkesen írtam neki egy könyvről – Böröcz József: *The European Union and Global Social Change* c. könyvéről (2009) – a vilárendszer-elemzés, a kritikai geopolitikai gazdaságtan, és a posztkoloniális tanulmányok határterületéről. Sajnos már nem mondhatta el a meglátásait róla. (A könyvet 2011-ben az Amerikai Szociológiai Társaság „A vilárendszer politikai gazdaságtana” elnevezésű szekciója is komoly elismeréssel [„Honorable Mention”] fogadta.)

- Némedi D. (1998b) Megjegyzések Tardos Róbert „Szociológiai válaszkísérletek a mikro–makro problémára” című tanulmányához. *Szociológiai Szemle* 8 (2) p. 83-88. Jelen kötetben: p. 119-125.
- Némedi D. (1999) Újra kell-e gondolnunk a szocialitás fogalmát? In Kónya A. et al (szerk.) *Kollektív, társas, társadalmi*. Budapest: Akadémiai, p. 15-24. Jelen kötetben: p. 126-135.
- Némedi D. (2000a) A szociológiatörténet hasznáról. In Iványi E. – Solymosi Zs. (szerk.) *Írások Huszár Tibor 70. születésnapjára*. Budapest: ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, p. 271- 284. Jelen kötetben: p. 42-52.
- Némedi D. (2000b) *Társadalomelmélet – elmélet-történet*. Tanulmányok. Budapest: Új Mandátum, p. 171-208.
- Némedi D. (2000c) A szociológia egy sikeres évszázad után. *Szociológiai Szemle*, 10 (2) p. 3-16. Jelen kötetben: p. 25-41.
- Némedi D. (2001) A társadalom mint kritikai kategória. In: Pál E. (szerk.) *Útközben. Tanulmányok a társadalomtudományok köréből Somlai Péter 60. születésnapjára*. Budapest: Új Mandátum. Jelen kötetben: p. 181-195.
- Némedi D. (2004) Putnam és Weber – tény és érték. *Századvég (új folyam)* 2 (32) p. 161-175.; valamint: In Molnár A. K. (szerk.) (2005). *Szellem és etika. A „100 éves a Protestáns etika” című konferencia előadásai*. Budapest: Századvég, p. 51-64. Jelen kötetben: p.196-210.
- Némedi D. (2005) Max Weber. ‘Módszertani’ fejtegetések. In *Klasszikus szociológia 1890–1945*, Budapest: Napvilág, p. 228-250.
- Némedi D. (2006a) A megismerés érdeke. *BUKSz* 18 (1) p. 19-26. Jelen kötetben (a fordításkritikai rész nélkül): p. 227-237.
- Némedi D. (2006b) A civil társadalom és a társadalomtudományok. Megjegyzések Burawoy közszociológia programjához. *Replika* 17 (54–55) p. 97-103. Jelen kötetben: p. 284-292.
- Némedi D. (2008a) Jog és tárgyalásos politika. In Némedi D. (szerk.) *Modern szociológiai paradigmák*. Budapest: Napvilág, p. 73-97. Jelen kötetben: p. 238-267.
- Némedi D. (2008b) A szociológia problémája – ma. In Némedi D. (szerk.) *Modern szociológiai paradigmák*. Budapest: Napvilág, p. 15-65. Jelen kötetben: p. 53-115.
- Némedi D. (2009a) *Elnöki megnyitó a Magyar Szociológiai Társaság változás.válság.váltás.hu konferenciáján*. Debrecen, 2009. november 13. Jelen kötetben: p. 7-10.
- Némedi D. (2009b) A szállodakulcs, avagy a szavak és a dolgok – no és az emberek. *BUKSz*, 21 (1), p. 63-72. Jelen kötetben: p. 136-158.
- Némedi D. (2010) Az igazságosság kritikája. In Kiss L. (szerk.) *A cselekvő értelmiségi. Tanulmányok Huszár Tibor 80. születésnapjára*. Budapest: Argumentum – ELTE Társadalomtudományi Kar, p. 229-241. Jelen kötetben: p. 293-307.
- Némedi D. (2011a) Durkheim és az innováció. *Szociológiai Szemle* 21 (1) p. 70-83. Jelen kötetben: p. 311-323.
- Némedi D. (2011b) *A nem kizáró közösség – A posztnemzeti állapot*. www.nemedi.hu/posztnemzeti.pdf. Első megjelenése jelen kötetben: p. 324-334.
- Némedi D. (2011c) *A kapitalizmusok szellemei. Jegyzetek egy kutatószemináriumhoz*. Befejezetlen kézirat. Jelen kötetben: p. 335-356.
- Némedi D. (2011d) *Igazságosság és kritika*. Befejezetlen kézirat. Jelen kötetben: p. 357-399.
- Rudas T. (2002) Köszöntő Némedi Dénes 60. születésnapjára. In Felkai G. – Molnár A. K. – Pál E. (szerk.) *Forrásvidékek. Társadalomtudományi tanulmányok Némedi Dénes 60. születésnapjára*. Budapest: Új Mandátum.
- Sik D. (2011) Túl a szociológiatörténeten. *Szociológiai Szemle* 21 (1) p. 90-97.
- Somlai P. (2011) Az átmenet kora. Kommentárok Némedi Dénes „Durkheim és az innováció” című kéziratáról. *Szociológiai Szemle* 21 (1) p. 84-89.
- Wallerstein, I. (2004) Antropológia, szociológia és egyéb kétes diszciplínák. Ford. Mund K. *BUKSz* 16 (2) p. 177-183.